

İtalyan Siyaseti, Popülizm ve Beş Yıldız Hareketi

Ebru Canan Sokullu¹

Giriş

Popülizm Avrupa siyaseti tarihinin yakın dönemdeki en dramatik dönüşümlerinden birisi olarak kabul edilmelidir. Popülist parti ve hareketler siyasi (hatta siyaset karşıtı) söylemlerini “halk” temelli olarak anti-seçkinler siyaseti-karşıtlığı ve Avrupa Birliği-karşıtlığı (AB) ekseninde şekillendirmektedirler. Bu gerek sol gerekse sağ eksenindeki partiler tarafından kullanılmaktadır. Her ne kadar yakın döneme indirgenmiş bir eğilim olarak kabul edilse de aslında popülizm yirminci yüzyıl siyasi tarihi içerisinde faşist döneme kadar kökenleri araştırılması gereken bir siyasi yaklaşımdır. Bu bakımdan, bugünkü Avrupa’da büyük kaygılar uyandıran popülist dalgalanmayı uzunlamasına bir incelemeyle mevcut yerleşik siyasi düzenlerin tarih içerisinde geçirdiği dönüşümlerin bir sonucu olarak görmek gereklidir.

¹ Prof. Dr. Ebru Canan-Sokullu, Bahçeşehir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (ebru.canan@eas.bau.edu.tr)

4 Mart 2018 seçim sonuçları sadece İtalyan siyaseti için değil aynı zamanda AB açısından da endişe verici olarak kabul edilebilir. Bu, İtalyan siyasetinde Avrupa-şüpheli popülist partilerin kazandığı ilk seçim olması açısından son derece önemlidir. Beş Yıldız Hareketi (MoVimento 5 Stelle), İkinci Cumhuriyet'in genel karakteristikleri içerisinde konumlandırılabilir mi yoksa Üçüncü Cumhuriyet'in başlangıcı olarak mı görülmelidir? İtalyan siyasal hayatında kişileştirilmiş siyasete ve lider partilerine doğru bir dönüşümü mü temsil etmektedir?

İtalya'da sağ popülizmin en etkin örneği Beş Yıldız Hareketi nedir, hangi araçları siyasi söylemini yayabilmek ve konsolide edebilmek için kullanmaktadır, hareketin söyleminin temel eksenleri nelerdir, organizasyonel ve liderlik özellikleri Hareket'in seçmen kitlesini genişletebilmesine hizmet etmektedir? Hareketi İtalyan siyasal sistemi içinde nereye konumlandırabiliriz ve kemikleşmiş mevcut siyasi düzen içerisinde, özellikle İkinci Cumhuriyet yapısından ne bakımlardan ayrışmaktadır? Bu sorulara ulusal ve uluslararası konjonktürde farklı cevaplar bulunmaktadır. Bu makale, bu sorulara cevap ararken İtalyan siyasal sisteminin ve parti siyasetinin genel karakteristiklerinden yola çıkacak ve Beş Yıldız Hareketi'nin İtalyan siyasetine girdiği andan itibaren arttırdığı seçmen desteğini Mart 2018 seçimlerinde popülist söylemin oy karşılığı üzerinde duracaktır. Mevcut sistemin tikanıkları, uluslararası konjonktür ve Hareket'in genel karakteristiklerini inceleyerek İtalyan siyasetinde artan sağ popülizmi inceleyecektir.

İtalyan Siyasi Tarihine Kısa Bakış: Birinci ve İkinci Cumhuriyet

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemden 1994'e kadar olan sürede (Birinci Cumhuriyet Dönemi) İtalyan siyasal hayatı

55'den fazla hükümet tarafından yönetildi. 1994 seçimleriyle birlikte sistemi domine eden partilerin gücü gözle görülür oranda azalmaya başladı. Bir sağ popülist parti olan Forza Italia (Yaşasın İtalya!) ve lideri Silvio Berlusconi ılımlı seçmenin de desteğini almayı başaran yeni bir parti idi (Raniolo, 2006). Seçimlerden sadece birkaç ay önce kurulan yeni merkez-sağ kitle (catch-all) partisi Forza Italia, nispeten yeni sayılabilecek federalist ve yarı-ayrılıkçı Kuzey Ligi (Lega Nord) ve eski faşist ve monarşi yanlısı, temelde ise neofaşist olan İtalyan Sosyal Hareketi'ni (Movimento Sociale Italiano) (MSI) barındıran Ulusal Birlik (Alleanza Nazionale) ile koalisyon hükümeti kurdu. Berlusconi kabinesi yaklaşık yedi ay sonra merkez sağ koalisyondaki anlaşmazlıklar karşısında istifa edince İtalyan Merkez Bankası'ndan gelen bir teknokrat olan Lamberto Dini başkanlığında bir teknokrat hükümeti kuruldu.

1990'larla birlikte Berlusconi'nin Forza Italia'sının getirdiği dinamizmi solda 1996'da Romano Prodi tarafından kurulan Zeytin Ağacı (L'Ulivo) ittifakı takip etti. 1996 seçimleri sonucunda kurulan merkez sol hükümetinin başkanı eski Hristiyan Demokratlardan (Democrazia Cristiana) (DC) kurulan yeni Halk Partisi'nin lideri Romano Prodi idi. Başbakan Prodi kamu harcamalarını kısmayı başarmış, özelleştirmeye hız kazandırmış ve İtalya'yı Euro bölgesine taşıyacak ekonomik kriterleri gerçekleştirmiş olsa da 1998'de istifa ederek görevi Massimo D'Alema'ya bıraktı. D'Alema'nın merkez-sol koalisyon hükümetinde aşırı sol ve merkez-sağ partiler de yer alıyordu (Bufacchi, 1996).²

² Bugün İtalyan siyasetinde aşırı sağ ve aşırı sol partilerin etkileri oldukça zayıflamıştır. Örneğin, Fini liderliğindeki Ulusal Birlik faşist geçmişini geride bıraktığını ilan ederek merkez sağda muhafazakâr parti görünümüne geçmiştir.

2001 seçimlerinde merkez sol, egemenliği merkez sağa bıraktı ve Berlusconi önderliğindeki merkez-sağ koalisyonu hükümeti kuruldu. Berlusconi'nin merkez sağ koalisyonu gerek Senato gerekse Temsilciler Meclisi'nde merkez-sol Zeytin Ağacı koalisyonun ezici bir şekilde geçmiştir. Fakat gerek tek türlü oylama sistemi (first-past-the-post) gerekse Berlusconi'nin vaat ettiği radikal reformlar nedeniyle merkez-sağ ittifakı hükümeti kuruldu. Fakat Berlusconi hükümetlerinin vaat ettiği ekonomik büyümeyi bir türlü gerçekleştirememesi İş Kanunu Reform Paketi'nin yarattığı ulusal hezeyan, yolsuzluklarla şaibeli hükümetler, 2005 yılı bölge seçimlerinde merkez-sol Birlik (Unione) ittifakına başarı getirdi (Shin ve Agnew 2008). Merkez sağ koalisyonda özellikle de Özgürlük Evi'nin (Casa della Libertà) (CdL) Berlusconi'nin istifası için yoğun bir baskı yapması sonucu Berlusconi koalisyonundan çekildi (2006). 2008 yılında tekrar başa gelen Berlusconi hükümetinin en büyük koalisyon ortağı olan Özgürlükçü Halk Partisi (Il Popolo della Libertà) (PdL) (yüzde 37,4) 2013 yılında oylarının neredeyse yarısını kaybederek yüzde 21,6 oranında oy alabildi.³ 2008 seçimleri sonrasında bir kez daha hükümeti kuran Berlusconi, 2011'de Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu kaybedip istifa edince yerine teknokratlardan oluşan ve hem merkez-sağ hem de merkez-solun desteğini alan Mario Monti hükümeti geçti. 2013'te Demokratik Parti önderliğindeki koalisyon hükümeti Enrico Letta başbakanlığında kuruldu fakat kısa bir süre sonra görevi Parti içinden başa gelen Matteo Renzi hükümetine bıraktı.⁴ Renzi hükümeti anaysa değişikliği referandumunda beklediği çoğunluk desteğini alamayınca 2016 Aralık ayında istifa ettiğinde 70 yıllık İtalyan siyasi hayatının 63. hükümeti de böylece sona ermiş oldu. Yerine kurulacak olan Gentiloni hükümeti bir buçuk sene sonra 1

³ Kaynak: İtalya Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı (<http://elezioni.interno.it>).

⁴ Kaynak: www.governo.it (Erişim tarihi 10.10.2014).

Haziran 2018'de İtalyan siyasi tarihinin 65. fakat ilk popülist hükümetine görevi devretti.

İtalyan parti siyasetinin en göze çarpan unsurlarından bir tanesi, siyasal partilerin çabuk ve sık değişen yapısı idi (Ignazi, 2002). Birinci Cumhuriyet (1946-1993) döneminde son derece statik ve istikrarlı kabul edilen parti sisteminin en temel karakteristiği Hristiyan Demokratların her zaman önde, Demokratik Sol Parti'nin (Partito Democratico di Sinistra) ise her zaman muhalefette oluşuydu. Öte yandan İtalyan parti politikası üzerinde Soğuk Savaş'ın ideolojik çatışmasının da önemli bir rolü vardı.⁵ Siyasal partiler, siyasal sistemin en kuvvetli aktörleridir. Örneğin, iki dünya savaşı arasındaki dönemde güç, monarşi ya da parlamentodan ziyade Faşist Parti'de toplanmış, 1948 Anayasası'nın yapımında parlamentodan ziyade Hristiyan Demokratlar ve Komünistler'in rolü son derece büyük olmuştur. Bu görünümüyle İtalyan siyasal sistemi, parti yönetimi olarak da tanımlanabilen partitokrasi olarak tanımlanabilir (Spotts and Wieser, 1986, p. 4).

Genel seçimlerin beş yılda bir yapıldığı ve seçim barajının yüzde 4 olduğu İtalya'da barajın düşük olması ve parti sayısının son derece fazla olmasının kaçınılmaz sonucu koalisyon hükümetleridir. Birinci Cumhuriyet hükümetleri daimî olarak iki, üç ya da en az dört-parti koalisyonları şeklindeydi. Soğuk Savaş sürecince her zaman en fazla oyu toplayan parti olan Hristiyan Demokratlar sadece bir defa fakat tek başına hükümet kurabildi. Diğer zamanlarda hep koalisyon hükümetlerinin büyük ortağı oldu ve hiçbir zaman İtalyan Komünist Partisi ile aynı koalisyonda yer almadı. Buna karşılık Hristiyan Demokratik Parti, büyük ortak olarak Sosyalist Parti'yi tercih

⁵ Hristiyan Demokratlar Amerika Birleşik Devletleri tarafından destek görürken, Komünistler de SSCB tarafından desteklenmişlerdir. Bu iki kutuplu yapıda merkez partiler böyle bir destekten daha ziyade yoksun kaldılar.

etmiş ve bu da partinin sola açılma politikası olarak zaman zaman eleştirilmiştir (Bufacchi, 1996, p. 322). Bu üstünlük ilişkisi, 1996 seçimleri ile Hristiyan Demokratların İtalyan siyaseti üzerindeki bu tekeli, sol bir hükümetin başa gelmesiyle son buldu (Pasquino and McCarthy, 1993).

İtalyan siyasi partilerinin oligarşik bir yapılanması vardır. Tüm yetkiler, parti yürütme komitesinde toplanır ve partinin esas yürütmesi sekretarya tarafından yapılır. Yürütme komitesi bazı partilerde “merkez komite” bazılarında ise “ulusal konsey” olarak tanımlanan bir üst kurula karşı sorumludur. En tepede ise “parti kongresi” vardır ki bu temel siyasa yapıcı unsurdur.

Partitokratik yapının önemli bir özelliği kamu sektörünün önde gelen kurumlarının (dev sanayi kuruluşları, yardım kuruluşları, radyo-televizyon kuruluşları, hatta Venedik Bienali ve La Scala gibi kültür yapılanmaları vb.) “alt-hükümet” (sottogoverno) şeklindeki yapılanmasıdır. Alt-hükümet yapılanmasının partizan gücü, fonları ve iş sahaları dahi vardır. Bunlar sayesinde, örneğin İtalya kliyentelizmin (hemşehrlik) kaçınılmaz olduğu bir sistem haline almıştır. Parti üyeleri ve/veya yakınları liyakat esasından uzak “adam kayırma” prensibinin ön planda olduğu sistemin içerisinde işe alınır ya da banka kredilerinden faydalandırılabilir.

Partitokratik yapının frenleyici mekanizması olarak parti-içi bölünmecilik (frazionismo) devreye girer (Belloni, 1978). Parti içi bölünmeler (frazioni) arasında bir denge olması sistemin sürdürülebilir olması açısından son derece önemlidir. Yeni bir koalisyon hükümeti tesis edildiğinde kabinede en az yirmi-altı koltuk, alt kabinelerde en az altmış koltuk parti-içi bölünmeler arasında dengeli bir şekilde paylaşılmalıdır (Zuckerman, 1975, 1979) ki böylece aralarındaki dengeler de gözetilebilir.

Son derece bölünmüş bir seçim sistemine sahip olan ülkede, ulusal düzeyde yaklaşık 30 kadar parti yer alırken iki ya da üç bölgesel parti de parlamentoda temsil edilmektedir. Bunlara ilaveten düzinelerce küçük parti de yerel düzeyde rekabet etmektedir. Bu çoğalma ülkedeki geleneksel sosyal, ideolojik ve bölgesel bölünmelerin de bir sonucu olarak kabul edilebilir. Bölgesel özerkliklerin edinimi iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk dönem, 1948 Anayasası'ndan 1970'e kadarki dönemde toplam beş özel bölge tanımlanmış, 1970'te ise 15 olağan bölge daha eklenmiştir. Bu bölgelerin yasama yetkileri oldukça geniş tutulmuştur. Âdem-i merkezizetçilik sürecinde bölgeler; eğitim, sağlık bölgesel ulaşım, araştırma ve gelişim politikalarını kendileri dizayn etme yetkileri ile donatılmıştır (Putnam, 1993). Seçim sistemi ve kanunları açısından ele alındığında yaklaşık her 80.000 İtalyan vatandaşına bir vekil düşmektedir.

Sartori (1971), çok partili sistemde partiler arası ideolojik farklılıkların büyük olması durumunda kutuplaşmanın kolay olacağını söyler. Sartori'nin (1982) parti sayısından çok, partiler arasındaki kutuplaşmanın önemli olduğu ve buna bağlı olarak siyasal çatışmanın niteliğinde de önemli farklılıklar ortaya çıktığı argümanına İtalya güzel bir emsal teşkil edebilir. İtalya'da ideolojik farklılıkları olan pek çok sayıda parti vardır. Aşırı uçlar, sistem karşıtı partilerden oluşur ve siyasal mücadele iki büyük parti (Hristiyan Demokratlar ve Sosyalistler) arasında geçiyor gibi görünse de seçim sistemi hayli polarize olmuştur. Hristiyan Demokratlar, Katolik geleneği temsil eden tek partidir. Marksist görüşü benimseyenler Sosyalistler'dir. Liberaller ise laik orta sınıfı temsil eden Cumhuriyetçiler, Sosyal Demokratlar, Liberaller ve Radikaller olarak gruplanabilir. Bunların toplamda oy oranı yüzde 10'u geçmez. Aşırı sağ ve solda yer alan partilerin oyu ise yaklaşık yüzde 8 ile 10 aralığındadır.

Hristiyan Demokratların yaklaşık 50 yıllık siyasal hâkimiyeti, sistemi 'tek-parti sistemi' gibi göstermektedir. Hristiyan Demokratlar 1981'e kadar hükümet kurmuşlar ve bu üstünlükleri iki kesinti haricinde 1992'ye kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde her kabinede çoğunluğu ellerinde tutmanın yanı sıra hükümetin nihai kontrolüne de sahip olmuşlardır. Parti gerek hükümet yapılanmasında gerekse alt-hükümetlerde (sottogoverno) güçlü bir yapılanma sergilemişlerdir (Wildgen, 1985). Ayrıca partinin önemli bir destekçisi Kilise'dir. Bir diğer deyişle Hristiyan Demokratlar; parti, devlet ve toplum ekseninde sürdürülebilir bir egemenlik sahibi olmuşlardır.

Liderleri arasında "İtalya'nın Marx'ı" olarak da tanımlanan ünlü entelektüel Antonio Gramsci'nin de olduğu İtalya Komünist Partisi (PCI) 1920'lerin ortalarında Mussolini faşizmi tarafından yasaklandı. II Dünya Savaşı sonrasında tekrar popüleritesini arttıran parti, 1984'te Berlinguer'in ölümüne dek popüleritesini devam ettirdi fakat Soğuk Savaş'ın sona ermesi, partinin gerilemesine hız kazandırdı. Önce 1990'da partinin ismi Demokratik Sol Parti (Partito Democratico Sinistra) (PDS) olarak değiştirildi daha sonra da kısaca Solun Demokratları (Democratici di Sinistra) (DdS) adını aldı.

İtalyan Parti Sisteminde Dönüşüm: Üçüncü Cumhuriyete Geçiş mi?

İtalyan parti sistemi, son yıllarda geleneksel Hristiyan Demokrat-Sosyalist partiler ekseninden ayrılarak büyük bir dönüşüm geçirmektedir. 2011 yılında Berlusconi hükümetinin düşmesinden sonra genel hatlarıyla bipolar (iki kutuplu) olan parti sistemi, Demokratik Parti (Partito Democratico (PD) liderliğindeki merkez sol ve Özgürlükçü Halk Partisi (Il Popolo della Libertà) (PdL) liderliğindeki merkez sağ ekseninde yeniden yapılanırken, sistem karşıtı hareket ve partiler de bu yapı içinde kendini göstermeye başladı. İkinci Cumhuriyet

Dönemi (1994-2018), aynı zamanda yetersiz hükümetlerin yerine atanan teknokrat başbakanlar ve kabineler dönemidir (Tablo I). 2012'nin sonuna kadar Mario Monti hükümetini destekleyen Merkez Birliği (Unione di Centro) (UdC) ve merkez partilerin karşısına ayrılıkçı sağ parti Kuzey Ligi (Lega Nord) muhalefette kaldı. Merkez sol PD, kendi içinde bölünerek ve Floransa belediye başkanlığı da yapan genç partili Matteo Renzi'yi desteklerken, parti aynı zamanda demokratik Katolikler ve solcu laikler arasında da çekişmeye sahne oldu.

Geleneksel seçkin liderlerin popüleritesinin azalması İtalyan parti politikasındaki dönüşümün bir başka tezahürüdür. Örneğin, Kuzey Ligi'nin 20 yıldır başkanlığını yapan Umberto Bossi, bir skandal sonucu parti genel sekreterliğinden ayrılacaktır. İkinci, Cumhuriyet Dönemi İtalyan parti siyasetinin belki de en gözle görünür aktörlerinden birisi, İtalya'nın en varlıklı iş adamlarından olan Silvio Berlusconi'nin siyasete girmesidir. Kendisine "şövalye" (il cavaliere) denmesinden son derece hoşnut olan ve bunu her fırsatta öne çıkaran Berlusconi'nin siyasi yükselişinin ardında ve her seçimde arkasında olan kitle desteğinde, kişilik özelliklerinin ve popülist söyleminin önemli bir payı oldu. İtalya'nın en büyük medya patronu olan Berlusconi, İtalyan televizyon piyasasının yüzde 90'ı üzerinde doğrudan ve dolaylı kontrole sahipti. 2002 yılında Parlamento, Berlusconi'nin medya patronluğunu korumaya alacak düzenlemeleri kabul etti. 2001 yılında başbakan seçilen Berlusconi hakkında süregelen dört adet davadan korunma sağlanması için Parlamento'dan geçen yasa Berlusconi'nin dokunulmazlıklarını arttırsa da 2004 yılında Anayasa Mahkemesi bu kararı bozarak Berlusconi'nin yargılanması hususundaki yasal yolu tekrar açtı. Berlusconi'nin siyasi kariyeri süresince mafya ile ilişkileri, hâkim ve savcılara rüşvet iddiaları, medya patronluğu gibi konular her daim şaibeyle anıldı ve gerek ulusal gerekse uluslararası eleştirile-

rin odağında oldu (Shin and Agnew, 2008). 2008 yılı genel seçimlerinin sonucunda Berlusconi üçüncü defa başbakan oldu (Tablo 1). 2011 yılından itibaren Berlusconi hakkında yolsuzluktan sahibi olduğu Mediaset medya imparatorluğu ABD'den ithal edilen programlar ile ilgili vergi kaçakçılığına kadar pek çok suçlamayla dava açıldı. Birçok kez, uzun süren temyiz sürecinden ya da yaş haddinden dolayı hüküm giymedi ve serbest kaldı.

Skandallara ilaveten küresel ekonomik krizlerin İtalyan siyasetindeki etkileri, seçmenin hükümetlere duyduğu güvende azalma olarak tezahür etti. Berlusconi hükümetinden sonra (2011'den sonra) hükümeti devralmış olan teknokrat hükümetlerin liderleri her ne kadar seçimde güven uyandırmış olsa da ekonomi politikalarından, ekonomik ve finansla kaynakların kullanımından duyulan hoşnutsuzluk seçmeni alternatif oluşumlara yönlendirdi.

**Tablo 1: Birinci (1946-1993) ve İkinci (1994-2018)
Cumhuriyet Dönemi Hükümetleri**

Dönemler	Başbakan	Görev süresi	Siyasi Parti
<i>3 partili koalisyon dönemi (1945-1947)</i>	Alcide de Gasperi	1946-1953	Hristiyan Demokrasi
<i>Sağ parti koalisyonları (1947-1962)</i>	Giuseppe Pella	1953-1954	Hristiyan Demokrasi
	Amintore Fanfani	1954	Hristiyan Demokrasi
	Mario Scelba	1954-1955	Hristiyan Demokrasi
	Antonio Segni	1955-1957	Hristiyan Demokrasi
	Adone Zoli	1957-1958	Hristiyan Demokrasi
	Amintore Fanfani	1958-1959	Hristiyan Demokrasi
	Antonio Segni	1959-1960	Hristiyan Demokrasi
	Fernando Tambroni	1960	Hristiyan Demokrasi
	Amintore Fanfani	1960-1963	Hristiyan Demokrasi
<i>Merkez-sol koalisyonlar dönemi (1962-1982)</i>	Giovanni Leone	1963	Hristiyan Demokrasi
	Aldo Moro	1963-1968	Hristiyan Demokrasi
	Giovanni Leone	1968	Hristiyan Demokrasi
	Mariano Rumor	1968-1970	Hristiyan Demokrasi
	Emilio Colombo	1970-1972	Hristiyan Demokrasi
	Giulio Andreotti	1972-1973	Hristiyan Demokrasi
	Mariano Rumor	1973-1974	Hristiyan Demokrasi
	Aldo Moro	1974-1976	Hristiyan Demokrasi
	Giulio Andreotti	1976-1979	Hristiyan Demokrasi
	Francesco Cossiga	1979-1980	Hristiyan Demokrasi
	Arnaldo Forlani	1980-1981	Hristiyan Demokrasi
	Giovanni Spadolini	1981-1982	İtalyan Cumhuriyetçi Partisi
<i>1982-1992: "5 partili koalisyonlar dönemi"</i>	Amintore Fanfani	1982-1983	Hristiyan Demokrasi
	Bettino Craxi	1983-1987	İtalyan Sosyalist Partisi
	Amintore Fanfani	1987	Hristiyan Demokrasi
	Giovanni Goria	1987-1988	Hristiyan Demokrasi
	Ciriaco De Mita	1988-1989	Hristiyan Demokrasi
	Giulio Andreotti	1989-1992	Hristiyan Demokrasi

Tablo 1 (devamı)

Dönemler	Başbakan	Görev süresi	Siyasi Parti
1992-1994: "Teknok-ratlar dönemi"	Giuliano Amato	1992-1993	İtalyan Sosyalist Partisi
	Carlo Azeglio Ciampi	1993-1994	Bağımsız
	Silvio Berlusconi	1994-1995	Forza Italia
	Lamberto Dini	1995-1996	Bağımsız
	Romano Prodi	1996-1998	Zeytin Ağacı
1994-2011: "Yeni partiler dönemi"	Massimo D'Alema	1998-2000	Zeytin Ağacı (Solun Demokratları)
	Giuliano Amato	2000-2001	Zeytin Ağacı
	Silvio Berlusconi	2001-2006	Forza Italia
	Romano Prodi	2006-2008	Zeytin Ağacı
2011-2013 "Teknok-ratlar dönemi"	Silvio Berlusconi	2008-2011	Özgürlükçü Halk Partisi
	Mario Monti	2011-2013	Bağımsız (Merkez Birliği ortak aday)
	Enrico Letta	2013-2014	Demokratik Parti
"Berlusconi sonrası yakın dönem"	Matteo Renzi	2014-2016	Demokratik Parti
	Paolo Gentiloni	2016-2018	Demokratik Parti
"Değişim Hükümeti"	Giuseppe Conte	1 Haziran 2018 – devam	Bağımsız
			5 Yıldız Hareketi – Kuzey Ligi (ortak aday)

Kaynak: www.governo.it (Erişim tarihi 17.06.2018).

Katıl, Seç, Değiştir (Partecipa, Scegli, Cambia)! Beş Yıldız Hareketi ve Popülizm

2018 seçimlerinde "katıl, seç, değiştir!" (Partecipa, Scegli, Cambia!) mottosuyla büyük başarı yakalayan Beş Yıldız Hareketi (5YH) İtalyan siyasetinde 2004'te yeni bir oyuncu olarak ortaya çıktı ve 2011 Kasım'ında sona eren Berlusconi döneminin sonrasında İtalyan parti sistemini yeniden yapılandıracak şekilde İtalyan siyasi hayatının merkezine oturdu. Hareketin en önemli karakteristikleri arasında, İtalyan siyasi

hayatından daha önce benzeri olmayan liderlik stili ve üslubu gelmektedir. Hareket'in kurucusu olan ve profesyonel bir komedyen olan Beppe Grillo kitleleri mobilize etmekte ve mevcut "protest enerji"yi ortaya çıkartmakta son derece başarılı bir siyasi girişimcidir (Bordignon and Ceccarini, 2013). İkinci Cumhuriyet'ten Üçüncü Cumhuriyet Dönemi'ne geçiş olarak tanımlanabilecek bu dönem İtalya'da Mario Monti teknokrat hükümetinin kurulmasına da neden olacak küresel ekonomik krizin ve beraberinde ortaya çıkan popülist dalga içerisinde değerlendirilmelidir.

Beş Yıldız Hareketi ve İtalyan siyasal hayatında meydana getirdiği dönüşümü anlayabilmek için hareketin tarihi gelişimini liderinden bağımsız değerlendirilemez. Beppe Grillo ve ortaya koyduğu Grillocu siyasi mesajı anlamlandırmak ve bu mesajın ulaştığı kitleyi tanımak, hareketin yenilikçi yönetim yapısını, Hareketin ortaya çıktığı konjonktürü bir arada değerlendirmek gereklidir.

1970'lerden itibaren show dünyasında olan Grillo'nun giderek yerleşik düzene karşı görüşleriyle sistemi eleştirmeye başlaması, onu bir süre sonra yeni medyanın dışına siyasete doğru yönlendirdi. Daha sonraları kendisine internette açtığı kişisel web sayfası üzerinden siyasi mesajlarını kitlelere iletmeye başladı ve web üzerinden yürüttüğü iletişimle tüm destekçilerini mobilize edebiliyordu. Verdiği mesajlar ana hatlarıyla siyasal sistemin acil ihtiyaç duyduğu revizyon ile ilgili öneriler ve eleştirilerden oluşuyordu. 2009 yılında resmi olarak kurulan 5YH, Grillo'nun web üzerinden yürüttüğü kampanyalarının ana temalarını da ortaya koyuyordu: Çevre, ulaşım, irtibatla kalma (connectivity) ve kalkınma. Bu mottolarıyla 2010 yılında bölge seçimlerinde, akabinde 2012 yılındaki yerel seçimlerde bir milyonun üzerinde oy ve 150'ye yakın sandalye ve dahası 4 belediye başkanı kazandı. 2012 yılı

5YH Özgürlükçü Halk Partisi (Il Popolo della Libertà) (PdL) ve Demokratik Parti (Partito Democratico) (PD) den sonra üçüncü en popüler parti oldu.

Hareketin ana mesajları çevre sorunları, ulaşım, gıda güvenliği ve bunların yansira ekonomi ve büyük sanayi kuruluşlarının siyasi güçleri üzerine eleştirilere odaklanıyordu. İkincil olarak üzerinde durulan konularda, bankacılık sistemindeki ve bilişim sektöründeki yolsuzluklar ve kötü yönetim de hedef alınıyordu. Hareketin lideri Beppe Grillo İtalyan siyasi elitini ve medyasını, siyasi manipülasyon ve kötü yönetim nedeniyle sıklıkla eleştirmekteydi.

Grillo'nun en önemli kampanya araçlarından bir tanesi internetti. Kendi web sitesi "beppegrillo.it" aracılığıyla seçmen ve sempatanlarıyla doğrudan ve etkili bir iletişim kurabiliyordu. Grillo, interneti doğrudan demokrasi aracı olarak kabul ediyor ve aslında büyük miting meydanlarındaki hiyerarşik yapıya karşılık liderle iletişim kurulabilecek bir mecra olarak görüyordu. Öyle ki, Hareket'in destekçileri ile aracsız olarak kurabildiği bu iletişim Grillo'nun seçkinlere karşı tutumu ve popülist söylemine de olumlu yolla hizmet ediyordu. Grillo'nun popülist söylemini etkin bir şekilde iletilmesinin bir diğer aracı ise kişisel söylem yeteneği idi. Söylemlerinde kendi hayatlarından kesitleri ve örnekleri satirik bir dille aktaran Grillo aynı zamanda günlük dili de kullanarak seçkin siyaset tarzını da reddedişinin altını çiziyor ve seçmen nezdinde "bizden biri" imajını yerleştirebiliyordu böylece.

Beş Yıldız Hareketi'nin verdiği siyasi mesaj, esas itibariyle "seçkin tepeden bakan sisteme karşı içimizden biri" mesajıydı. Partitokratik ve oligarşik parti sistemine yönelttiği eleştirel mottosuyla yola çıkan 5YH, kendisini siyasi spektrumda herhangi bir ideoloji ile konumlandırmadı. Kendisini sistemin

en güçlü iki siyasi partisi olan Özgürlükçü Halk Partisi (PdL) ve Demokratik Parti (PD)'den bu şekilde ayrıştırılabildi ve ideolojik olarak güdümlenmeyen seçmeni de bu şekilde kendisine destek vermeye yöneltebildi.

Popülizm, İtalyan siyasi hayatında yeni bir olgu değildir. Farklı şekillerde tezahür eden popülist siyasetin kökleri, Faşizm'in ortaya çıkışına kadar gitmektedir (Dal Zotto, 2017). Berlusconi'nin 1990'larda sürdürdüğü merkez sağ popülist siyasi ekolün bir devamı olarak da görülen 5YH ve Kuzey Ligi'nin siyasi söylemleri incelendiğinde ortak noktalar özellikle Avro ve AB'nin İtalyan ekonomisi üzerindeki kontrolü ekseninde AB-karşıtlığı olarak tezahür etti.⁶

İtalyan seçmeni karmaşık sorunlara –gerek ulusal gerekse ulus-ötesi dinamiklerle iç içe geçmiş ve seçmen nezdinde suçlunun hep bir başkası olduğu– basit ve yüzeysel çözüm önerileri getiren siyasi figürlere destek verdi. Seçimlerin gerçekleştiği konjoktüre bakıldığında önceki teknokrat hükümetlerin ortaya koyduğu mali reformlar başarısızlığa uğramış, işsizlik artmış, vatandaşların alım gücü gerek Roma'nın gerekse Brüksel'in fiskal politikaları nedeniyle bir türlü arttırılamamıştır. Kaynaklara, AB'nin bir sınır kapısı konumunda olan İtalya'ya her gün akın akın gelen göçmenlerin ortak olduğu algısı ve buna karşılık AB'nin etkili politikalar üretmemiş olması ise kamuoyunda hâkim olan hoşnutsuzluğu arttırırken, hükümet ve AB daha da eleştirilere hedef olmaya devam etmiştir.

Bu koşullar altında İtalyan siyasi ve ekonomik gündemi bir dizi çözümsüz sorunla doluydu ve dünyanın başka noktalarında

⁶"Make no mistake – right-wing populism is making a resurgence in Europe, as the Italian elections show" *The Independent*, 5 Mart 2018 (Erişim tarihi 30 Mart 2018).

(Örneğin Polonya'da Mateusz Morawiecki, Macaristan'da Viktor Orban, ABD'de Donald Trump, vb.) tüm bu sorunlara benzer sorunlarla yüzleşen ülkelerde, aşırı sağ söylemleriyle seçmenleri marjinalleştiren liderler seçilerek popülist dalga genişlemekteydi. Avrupa, genel anlamıyla son yıllarda geleneksel seçim ve parti sistemlerini dipten zorlayan yeni otoriter popülist partilere artarak verilen destek karşısında bir meydan okuma ile karşı karşıyaydı. İtalyan seçimleri ise bu gidişatta bir istisna değildi.⁷

Yüksek işsizlik, ücretlerdeki tıkanıklık, önlenemeyen yolsuzluklar, kontrol edilemeyen göçmen akınları ve meşruiyeti uzun zamandır sorgulanan ve "kendine hizmet eden siyasi elit"lerden duyulan rahatsızlık, İtalyan seçmenin iki popülist partiyi tercih etmesine neden oldu Kuzey Ligi ve 5YH.⁸ 4 Mart seçimlerinde, Beş Yıldız Hareketi en yüksek oyu alırken (yüzde 32,7) ve Matteo Salvini'nin liderliğinde oluşturulan Merkez-Sağ Koalisyon, Senato'da ve Temsilciler Meclisinde en yüksek sayıda sandalyeye sahip oldu. Eski Başbakan Matteo Renzi'nin liderliğinde oluşturulan Merkez-Sol Koalisyon ise üçüncü sıraya geriledi. İtalyan siyasetinin mihenk taşlarından kabul edilen partiler, dramatik ölçüde oylarını düşürdüler. Örneğin Demokrat Parti (PD), meclisteki sandalye sayısını yarı yarıya kaybetti. Merkez Sağ Koalisyonu; Temsilciler Meclisi'nde 265, 5YH 227, Merkez Sol Koalisyonu

⁷ Mosca, L. (2014) "The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe?" *The International Spectator* 49(1) 36-52.

⁸ Kuzey Ligi 5YH'ne kıyasla eski – yaklaşık 20 yıl – ve ayrılıkçı söylemiyle ön planda olan bir siyasi partiyken, son seçimlerde ülke genelinde yüzde 37 oranında oy kazandı. Lideri Matteo Salvini, Euro'yu "insanlığa karşı işlenmiş bir suç" olarak tanımlayacak, İtalya'nın sadece göçmenlerden bir an önce kurtulması değil aynı zamanda az gelişmiş güneyden de ayrılmasını gerektiğini söyleyecek kadar aşırı sağ bir popülist söylem ortaya koyuyordu. "Why should Europe worried? With populists in the driving seat, Italy is heading for trouble" *The Economist*, 10 Mart 2018. (Erişim tarihi 4 Mayıs 2018).

ise 122 sandalyeye sahip oldu. Senato'da ise Merkez-Sağ'ın 137, Merkez Sol Koalisyon'un ise 60 sandalyesine karşılık 5YH tek başına 112 sandalyeye sahip oldu. Gerek Temsilciler Meclisi gerekse Senato'da partilerin sandalye dağılımlarına bakıldığında ise 5YH en kuvvetli parti oldu (sırasıyla 227 ve 112 sandalye). 5YH temsilciler Meclisi'nde 2013'e kıyasla 119 sandalye, Senato da ise 58 sandalye arttırmayı başardı. Bir diğer popülist parti olan Kuzey Ligi, Temsilciler Meclisi ve Senato'nun ikinci kuvvetli partisi oldu. İtalyan siyasetinin yönü popülizme doğru kayarken seçmenin de hayli polarize olduğu söylenebilir.

Beş Yıldız Hareketi, İtalyan siyasetinin son dönemlerinde hükümete gelmiş teknokrat hükümetlerin bir türlü gerçekleştiremediği ekonomik reformları eleştirerek özellikle astronomik bir asgari ücret ve emekli maaşları arttırma vaadiyle ve İtalya'yı bir dijital demokrasiye dönüştürme hedefiyle seçimlerde oylarını önemli ölçüde arttırdı. Beppe Grillo'nun bayrağını devralan Luidi di Maio 31-yaşındaki genç lideri de son derece agresif bir popülist çizgi takip etti. Hareket, klasik bir popülist partinin sahip olabileceği özelliklerin tamamını sergilemekte -son derece sık kullanılan demagoji, kültürel kabalık ve sonu gelmeyen sistem karşıtlığı ve eleştirisi, elitist siyasi figürlerin halktan kopukluğunun keskin eleştirisi, sağ-sol ideolojik duruşun reddi ve karizmatik liderlik.

Grillo'nun seçmen kitlesi, Hareket'in ilk yıllarında çoğunlukla genç, iyi eğitilmiş, büyük şehirlerde yaşayan ve özellikle yoğun olarak interneti kullananlardan oluşuyordu. Bu kesimler kendilerini merkez-sol siyasi ideolojiye daha yakın hissetmekle birlikte sol-sağ ideolojik spektrumunda konumlandırmaktan da kaçınan seçmenlerdi. 2012 yerel seçimlerine yaklaşırken bu kitlede özellikle yaş, coğrafi çeşitlilik, siyasi yönelim ve meslek grupları bağlamında önemli sosyo-

demografik değişiklikler gözlemlendi. Başlangıçta Orta ve Kuzey İtalya'da popüler olan Hareket, 2012 seçimlerinde neredeyse tüm ülkede desteklenir olmuştu. Destekleyenlerin çoğunluğu (yaklaşık yüzde 60) erkek ve bunlarında çoğu 45 yaş üzereydi.⁹ Hareket serbest meslek sahipleri tarafından giderek daha fazla desteklenmeye başlarken, memurlar ve emekçiler arasında destek düşük kaldı. Seçmenlerin, büyük ölçüde, 2010'dan 2012 yılına gelindiğinde, daha önce destekledikleri partileri desteklemeyi bıraktıkları ve 2012 yerel seçimlerinde 5YH'ni destekledikleri gözlemlendi.¹⁰ Örneğin, 2010'da bölge seçimlerinde Kuzey Ligi'ne oy verenlerin yüzde 40'ı, 2012 bölge seçimlerinde 5YH'ye oy verdiler. Bunlar, daha ziyade protesto oyları olarak da tanımlanmaktaydı. 5YH'ne dair genel kanı, yerel yönetimde başarılı fakat ülke genelinde yetersiz olacağı yönünde olsa da 2012 seçimlerinde geçmiş yıllara oranla 'sol/merkez sol' oyları yaklaşık 10 puan azaldı, oylarda 'sağ/merkez sağ'a doğru 11 puanlık ortalama bir artış oldu. Genel seçimlerde ise sağ partiler (PDL, LN, La Destra), oylarını 2008'e kıyasla yaklaşık iki kat bir artış gösterdi. İtalyan seçmeni, ulusal seçimlerde de yerel seçimlerdekine benzer bir eğilime giderek sağ partilere daha fazla oy vermeye başladı.¹¹

2013 başında Hareket, kendisini ulusal bir siyasal hareket olarak kabul ettirecekti (Bordignon and Ceccarini, 2013). 2013 Genel seçimlerine kıyasla 5YH oylarını yaklaşık 1.9 Kuzey Ligi ise 4,2 milyon arttırdı. 5YH'nin seçmenleri, Orta ve

⁹ Demos & Pi Rapporto sul Elezioni 2013 (<http://www.demos.it/a00827.php>, erişim tarihi 3 Mart 2018).

¹⁰ Demos & Pi Rapporto sul Elezioni 2013 (<http://www.demos.it/a00827.php>, erişim tarihi 3 Mart 2018).

¹¹ IPSOS-Twig 2018 Seçim sonrası anket "Elezioni Politiche 2018 Analisi Post-Voto" Raporu (<https://www.ipsos.com/it-it/elezioni-politiche-2018-analisi-del-voto>, erişim tarihi 17 Mayıs 2018)

Güney (medoriente) İtalya'da ve Sardunya ile Sicilya'da yoğunlukta Merkez-Sağ Koalisyon ise Kuzey İtalya'da yoğunlaşmıştı. 2013 ve 2018 seçim sonuçları kıyaslandığında 5YH, Orta ve Güney İtalya'daki merkez sağ seçmenin kalbini kazandı. 2018 seçimlerinde ilk kez oy kullanan seçmenin yüzde 26'sı 5YH'ne (en yüksek kayma) oy verdi.¹²

Bu dönüşümün en önemli nedenleri arasında İtalyan siyaseti ve parti siyasetinin meşruiyet sorunu yatmaktaydı. İtalyan siyasetinin yakın dönemde karşılaştığı en önemli meşruiyet problemlerinden bir tanesi İkinci Cumhuriyet dönemine geçiş anlamına da gelen 1990'larda başlayan Temiz Eller Operasyonu idi. Bu süreç 2011 Güz'üne -Berlusconi döneminin sonuna- dek devam edecek bir alacakaranlık dönemiydi. 5YH, meşruiyet sorununun uzun dönem sonuçlarından birisi olarak kabul edilebilir. Zira, Hareket'in önemli sacayaklarından olan 'Halk için halkla birlikte yerleşik düzene karşı hareket' anlayışı idi. Hareket, profesyonel siyasetçilere de İkinci Cumhuriyet Dönemi siyasi partilerine de yöneltilmiş ağır bir eleştiri ve reddedişi sembolize ediyordu. Fakat İtalyan siyasi hayatının temel sorunlarından birisi olarak kabul edilen kişiselleştirilmiş siyaset, Hareket'te de kendini göstermekten kurtulamadı. Beppe Grillo, Hareket'in önüne geçen güçlü ve etkin bir figürdü ve hareket, lider hareketi eleştirilerine de maruz kalmaktaydı (Bordignon and Ceccarini, 2013). Bunun tezahürü, parti-içi demokrasi ve kişisel yönetimden duyulan tartışmalar olarak ortaya çıkıyordu ki bu yakın dönemde Berlusconi'nin Forza Italia'sı için de sık sık tartışılmıştı.

¹² IPSOS-Twig 2018 Seçim sonrası anket "Elezioni Politiche 2018 Analisi Post-Voto" Raporu (<https://www.ipsos.com/it-it/elezioni-politiche-2018-analisi-del-voto>, erişim tarihi 17 Mayıs 2018).

Sonuç Yerine: Değişim Hükümeti (Il Governo del Cambiamento) Kaygı mı Umut mu?

4 Mart seçimlerinden yaklaşık 3 ay sonra hükümet kurulabilirdi. Senato ve Temsilciler Meclisinde çoğunluğu ele geçiren iki popülist partinin hükümeti kurabilmek için önerdikleri ilk adayları, 81 yaşındaki Matteo Salvini, Cumhurbaşkanı Mattarella tarafından reddedilince popülist koalisyon hükümetinin başbakanlık için önerisi siyasi tecrübesi oldukça az bir avukat olan Giuseppe Conte oldu. Conte, Senato'da 350 kabul, (236 red ve 35 çekimsiz) oyu ile güven oyu olarak AB'nin üçüncü büyük ekonomisi olan İtalya'nın başbakanı seçildi. "Değişim Hükümeti" olarak adlandırılan Conte'nin kabinesi tamamıyla ayrılıkçı ve yerleşik düzen karşıtı popülist bakanlardan oluşmaktadır. Üçüncü Cumhuriyet dönemine geçişi de temsil eden popülist kabine, bu görüntüsüyle sadece İtalyan siyasi hayatı için değil aynı zamanda Avrupa için de endişe yaratan yeni bir dönemin de başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Resim 1: Başbakan Giuseppe Conte (ortada), Başbakan yardımcılarını Luigi Di Maio (sağda) ve Matteo Salvini (solda)

Kaynak: Angelo Carconi/EPA. <https://www.nytimes.com/2018/06/01/world/europe/italy-government-populist.html>.

İtalya'nın tamamı ayrılıkçı, müesses nizam karşıtı bakanlardan oluşan popülist koalisyon hükümeti, koalisyon partilerinin ve liderlerinin (aynı zamanda başbakan yardımcıları olan) ekonomi politikaları, göçmenlerle mücadele konusundaki katı tutumu ve genel olarak AB entegrasyonu konusundaki yaklaşımları gerek İtalyan siyaseti gerekse AB açısından önemli sonuçlar doğurabilir. Koalisyon ortakları her ne kadar yeni hükümetin Euro-bölgesinden ayrılmasını öngörmeseler de Euro-bölgesinin üçüncü büyük ekonomisi olan İtalya için AB ekonomi politikalarının ve Euro'nun negatif etkilerini vurgulamaya devam edeceğe benziyor. İtalyan ekonomisi yaklaşık 2,3 trilyon Euro kamu borcu ile Yunanistan'dan sonraki ikinci yüksek borçlu ülkedir. Yeni hükümet İtalya'nın AB'den daha bağımsız bir ekonomi yönetimi olması gerektiğini vurguluyor (özellikle Euro'nun ortak para birimi olmasının İtalyan ekonomisi için olumsuzlukları). Asgari ücretin artırılması ve herhangi bir maaşı olmayanlara aylık 780 Euro ödemenin yapılması ise diğer bir önemli başlıktır.

İtalya'nın göçmenlerle ilgili konulardan AB'de daha etkin rol oynaması gerektiğini vurgulayan Conte hükümeti, aynı zamanda iltica politikalarında daha katı bir tutum alınacağını vurguluyor. Ayrıca Romenlerle ilgili de Romenler'in barındığı yasal olmayan kampların/yerleşim yerlerinin azaltılması, okula gönderilmeyen Romen çocukların ailelerinden alınması da hükümetin önerdiği yeni icraatlar arasındadır. Ülkede yapılacak olan yeni camiler konusunda oldukça muhafazakâr bir çizgide olan hükümet ortakları, Müslümanlarla ilgili düzenlemelerin de sıkı tutulacağı mesajını veriyor.

Kendi içinde bir "tamam mı? devam mı?" tartışmalarının sıklıkla yapıldığı Avrupa siyaseti açısından Birliğin kurucu ülkelerinden ve her zaman güçlü bir entegrasyonun savunuculuğunu yapan İtalya'da baş gösteren popülist eğilimler,

hali hazırda Birlik-karşıtlığından beslenen siyasetçiler için muazzam bir siyasi zemin sağlarken, öte yandan Birlik çapasının kolay tercih edilmemesi gerektiğini düşünen Avrupa dostları ile sürececek bir tansiyonu da işaret etmektedir. İtalyan siyasetinin son yirmi yılına Güney'den ayrılığı savunan Kuzey Ligi'nin AB'den ayrılmayı hedeflemesi söz konusu olabilir mi? Değişim Hükümeti'nin iki kurucu ortağı özellikle yabancı karşıtlığı konusunda AB'nin diğer popülist karar alıcıları ile siyasi söylemlerinin ortak zeminini teşkil eden "karşıtlık" politikasının geleceği, seçmen nezdinde daha iyi bir alternatifin ortaya çıkmasına bağlı olacaktır. Değişim Hükümeti'nin yarattığı, popülistler için umut, karşıtlar içinse kaygı verici bir dalgadır ve bu sadece tarihsel olarak polarize İtalyan siyaseti için de aynı zamanda bölünme tartışmalarıyla gündemi son derece yoğun olan Avrupa entegrasyonu projesi için de önemli bir sınavdır.

Kaynakça

Örnek: Aras, İ. & Günar A. (2017). Brexit'in Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerine Etkileri. T. Arı, Ç. A. Koyunc (Eds) içinde IX. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi: Dünya Politikasında Kriz ve Değişim (ss. 304-320). Bursa: Dora Yayıncılık.

Bideleux, R. and Taylor, R. (eds.) (1996). European integration and disintegration. New York: Routledge.

Karacasulu, N. and Karakır, İ.A. (2014). EU-Turkey relations in the context of the Middle East after the Arab Spring. *Insight Turkey*, 16(4), 201-219.

Timpe, M. (2010). Peki ötekiler ne diyor? Sosyal Demokrasi El Kitabı 1: Sosyal demokrasinin temelleri (R. Hallaç, Çev.) içinde. İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung Sosyal Demokrasi Akademisi.

Belloni, F.P. (1978). Factionalism, the Party System, and Italian Politics. In Frank P. Belloni and Dennis C. Beller (eds.) *Faction Politics: Political Parties and Factionalism in Comparative Perspectives*, Santa Barbara, CA: ABC Clio Inc.

Bordignon, F. ve Ceccarini, L. (2013). Five Stars and a Cricket: Beppe Grillo Shakes Italian Politics. *South European Society and Politics*, 18(4), 427-499.

Bufacchi, V. (1996) "The coming age of Italian democracy Part I: Literature on Italian Elections 1992-94" *Government and Opposition*, 31(3), 322-346.

Dal Zotto, E. (2017). Populism in Italy: The Case of Five Star Movement. CIDOB Report 01-2017, 61-63.

Pasquino, G. and McCarthy, P. (1993) *The End of Post-War Politics in Italy: The Landmark 1992 Elections*. San Fransisco: Westview Press Boulder.

Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.

Raniolo, F. (2006). *Forza Italia: A Leader with a Party*. *South European Society and Politics*, 11(3), 439-455

Sartori, G. (1971). *Proporzionalismo, frazionismo e crisi dei partiti*. *Rivista Italiana di Scienza Politica*, 1, 629-655.

Sartori, G. (1982). *Teoria dei partiti e caso italiano*, Milano: Sugarco.

Shin, M.E. and Agnew, J.A. (2008) *Berlusconi's Italy: Mapping Contemporary Italian Politics*. Philadelphia: Temple University Press.

Spotts, F. and Wieser, T. (1986) *Italy a Difficult Democracy: A Survey of Italian Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wildgen, J.K. (1985). *Preference voting and intraparty competition in Italy: Some new evidence on the Communist-Christian Democrat Stalemate*. *Journal of Politics*, 47, 947-957.

Zuckerman, A.S. (1975). *Political Clienteles in Power: Party Factions and Cabinet Coalitions in Italy*. *Sage Professional Papers in Comparative Politics*, 1-55, Beverly Hills and London: Sage Publications.

Zuckerman, A.S. (1979). *The Politics of Faction: Christian Democratic Rule in Italy*. Yale University Press, New Haven.